

ראשיתם המקראית של מונחים תלמודיים – לתולדות צמיחתו של מושג ה'צדקה'*

א

במאמר יסודי ומקיף אשר נתפרסם לפני למעלה משלושים שנים בדק פ' רוזנטל את רקעה הלשוני ותולדותיה של המלה 'צדקה' [= 'גמילות חסדים'] במקרא ומחוצה לו.¹ במסגרת זו סקר המחבר בהרחבה את המקורות הספרותיים והאפיגראפיים השונים העומדים לרשותנו והביא חומר משווה רב מן האכדית, הארמית, הערבית (ובכלל זה דרום-ערבית) והיוונית. מסקנתו היתה כי הזכרתה של ה'צדקה' בחלקו הארמי של ספר דניאל (ד: כד – '...וחטאך בצדקה פרק ועויתך במחן ענין') מהווה את 'העדוה היהודית הראשונה לשימושה של המלה במשמעות alms, charity'.²

אין ספק כי מאמרו של רוזנטל מהווה נקודת מפתח בתולדות המחקר הפילולוגי של הסוגייה האמורה עד עצם היום הזה. אולם דומה כי בתחום אחד עדיין יש מקום להשלים את דבריו: בבדיקת הנתונים העבריים ותרומתם למסגרת דיונו הכולל. נראה כי נתונים אלה עשויים לשפוך אור נוסף על ראשית צמיחתו של המונח 'צדקה'; ולבירור מוקדש המאמר שלהלן.

ב

המלה 'צדקה' מופיעה, כאמור, בחלקו הארמי של ספר דניאל:

דנ' ד: כד – '...וחטאך בצדקה פרק ועויתך במחן ענין'
(בתרגום עברי: '...וחטאך בצדקה כפר, ועוונותיך בחנינת עניים').

ונחלקו החוקרים בשאלה אם רשאים אנו לפרש כאן את המלה על-פי משמעותה

* הרצאה שהושמעה בקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ירושלים, כ' באב תשמ"ה (7.8.85). הדברים נדפסים כאן בהערכה מרובה לבעל היובל, אשר עבודתו הברוכה תרמה כה רבות לבירור מערכת היחסים הענפה בין לשון המקרא ללשון חכמים – ובכלל זה למחקר ראשיתם המקראית של מונחים תלמודיים.

F. Rosenthal, 'Sedakah, Charity', *HUCA* 23, I (1950/1), pp. 411–430 1

שם, עמ' 428. 2

המאוחרת — 'מתנות לעניים וכדומה'³, הרווחת בספרות חז"ל — אם לאו⁴ רוזנטל מציין בצדק כי 'המפתח היחיד לפירושה הנכון של המלה "צדקה" טמון בשימושה בתקבולת עם "מחן ענין"⁵. כמו כן מצטט הוא בצדק בהקשר זה את שני הפסוקים הבאים מספר תהלים, אשר אף בהם מופיע 'חנן' בהוראת 'נתינה לעניים':

תהל' לז: כא — 'לָוֶה רשע ולא ישלם וצדיק חונן ונותן'
תהל' קיב: ד-ה₁ — '...חונן ורחום וצדיק: טוב איש חונן ומלוה...'

אלא ששני כתובים אלה הם רק קצהו של קרחון לשוני אשר רובו ככולו שקוע מתחת לפני השטח ואשר מן הראוי לחשוף את כולו. מסתבר כי בא בהם לידי ביטוי שימוש מיוחד של השורש 'חנן', אשר משמעותו סוטה מן ההוראה המקובלת בעברית המקראית ואשר תיעודו בספרות המקראית מוגבל למשלי ולתהלים בלבד; השווה:

משלי יד: כא —	בז לרעהו חוטא	וּמְחֹנֵן	עניים ⁶ אשריו
יד: לא —	עֵשֶׂק דל תַּרְף עֲשֵׂהוּ ומכבדו	חנן	אביון
יט: יז —	מְלוּה ה'	חונן	דל וגמלו ישלם לו
כח: ח —	מרבח הוננו בנשך ובתרבית	לחונן	דלים יקבצנו
תהל' לז: כא —	לָוֶה רשע ולא ישלם וצדיק	חונן	ונותן
לז: כו —	[צדיק] כל היום	חונן	ומלוה זורעו לברכה
קט: יב —	אֵל יהי לו משך חסד ואל יהי	חונן	ליתומיו
קיב: ה —	טוב איש	חונן ⁷	ומלוה יכלכל דבריו במשפט.

הצד השווה בכל הכתובים הללו הוא שפעולת ה'חנינה' מוסכת בהם דווקא על 'אביונים', 'דלים', 'עניים' ו'יתומים' — היינו, על בני המעמדות החברתיים החלשים — ולא על האדם באשר הוא אדם. כמו כן יש לציין כי ברוב הכתובים הללו נזכרת היא בזיקה הדוקה לענייני כספים והלוואות; ומכאן ברור שה'חנינה' שמדובר בה אינה

3 א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית..., כרך יא, עמ' 5399, טור א; והשווה הערה 2 לעיל. (ראה גם גד בן-עמי צרפתי, 'עיונים בסימנטיקה של לשון חז"ל ובלדרשותיהם', לשוננו [לתשכ"ו], עמ' 31-32.)

4 ראה בפירושים הישנים והחדשים (והשווה לאחרונה י' ליכט, 'צדק, צדקה, צדיק', אנציקלופדיה מקראית, כרך ו, עמ' 680 [מ'ן ההוראה "מעשה בודד של זכות" נתפתחה בעברית המאוחרת ההוראה "מעשה מובהק של זכות, מתנה לעני" — אבל בהוראה זו אין המלה משמשת במקרא]).

5 שם, עמ' 427.

6 כך על-פי הכתיב; אך לפי הקרי הגירסה היא: 'עניים'.

7 התרגום הארמי "משלים" כאן על-פי הבנתו ל'חונן עניים ומלוה' ('חיים על עני ומזויף'). על כל פנים, מעניין לציין כי בכל שמונת הפסוקים שמדובר בהם מוצאים אנו את צורות הבינוני 'חונן', 'מחונן'; וצורות אלו אינן מופיעות בשום מקום אחר במקרא.

מכוונת לרחמים גרידא – כמשמעה הרגיל והמקובל במקרא בכללו – אלא לעזרה חומרית לנצרכים.⁸

אף זאת, כתובים מרובים בכל חלקי הספרות המקראית עוסקים בנושא זה של העזרה לחלש והתמיכה בו; אלא שבכל אותם מקומות לא מצאנו את 'חנן' בשימוש המיוחד הנדון כאן. ראה, למשל, בקטע הבא הלקוח מספר דברים (טו:ז-יא):

כי יהיה בך אביון... לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיך האביון כי פתח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו⁹ די מחסרו... נתון נתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו... כי לא יחדל אביון מקרב הארץ על כן אנכי מצוך לאמר פתח תפתח את ירך לאחיך לעניך ולאביון בארץך.

קטע זה מרחיב את הדיבור על הצורך לסייע לעניים, ובניסוחו קרוב הוא מאוד בפרטים שונים לפסוקים אשר הובאו לעיל ממשלי ותהלים; אולם, כאמור, הפועל 'חנן' מאן דכר שמיה. ברור, אפוא, כי גון משמעותו הנדון של 'חנן' = 'תנינה לעניים' משקף שימוש לשון מיוחד, הבא לידי ביטוי בספרי המקרא העבריים אך ורק בספר משלי ובספר תהלים.

8 לא כל המילונים עמדו על הבחנה זו. כך, למשל, נעדרת היא לחלוטין אצל בן-יהודה (כרך ג, עמ' 1656), Gesenius-Buhl (עמ' 245) ו-Koehler Baumgartner (עמ' 316); וכך גם במהדורות המחודשת של באומגרטנר למילון זה: HALAT, עמ' 321. BDB (עמ' 336a) ומילוני העברי של י' גרויבסקי (מהדורה ב, תרצ"ח, עמ' 303 ב) רמזו לה, אלא שהתמונה אצל כל אחד מהם חלקית (הראשון לא ציין שמדובר כאן בהענקת עזרה חומרית ואילו השני לא ציין שהעזרה הזאת ניתנת לעניים דווקא). מבחינה זו שלמה יותר הגדרתו של מ' הרן בערך 'מתנות עניים', אנציקלופדיה מקראית, כרך ה, עמ' 674: '... לחון אביונים, כלומר לסעוד אותם בהלוואה'; אלא שאין זה ברי אם רשאים אנו לצמצם את משמעה של העזרה החומרית אשר מדובר בה כאן להלוואות ממון בלבד (השווה לעניין זה גם י"א זליגמן, 'הלוואה, ערבות וריבית בחוקי המקרא ובעולם מחשבתו', מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון מוגשים לשמואל א' ליוגסטם במלאת לו שבעים שנה [בעריכת י' אבישור-י' בלאו], ירושלים תשל"ח, עמ' 184: 'הפועל נתן יכול לשמש לשון נרדפת להלווה', כשהדוגמה המובאת לכך היא תה' לו: כא. ועיין גם שם, עמ' 187, הערה 9; 196).

בדיקת ההיבט האטימולוגי-סמנטי של השרש 'חנן' מעוררת מכלול של בעיות אשר לכיורן לא נוכל להיכנס במסגרת זו – כגון, עצם התפתחותה של ההוראה 'חנן' = 'העניק' (השווה בר' לג:יא: 'קח נא את ברכת... כי חנני ה' וכי יש לי כל') ובחינת זיקתו של הפועל 'חנן' אל תואר-הפועל 'חנם' ('תנינה ללא תמורה'?), וכן כיורד יחסו של 'חנן' העברי לחומר המקביל לו באכדית (השווה, Y. Muffs, *Studies in the Aramaic Legal Papyri from Elephantine*, (Leiden 1969, p. 133, n. 1). שאלות אלה הן בעלות עניין רב; אולם לגבי מחקר זה חשיבותן שולית ביותר. כאמור, לצורך ענייננו כאן מתמקד הדיון בנקודה אחת בלבד – בשימושו המיוחד של 'חנן', אשר בו: (1) 'החנינה' עצמה מתייחסת להענקת עזרה חומרית; (2) פעולת ההענקת מוסבת לעניים ונצרכים.

9 לשימושו של 'העביט' = 'הלוה' בספר דברים השווה במיוחד את טו: ו ('כי ה' אלהיך ברכך... והעבטת גוים רבים ואתה לא תעבט') אל כח: יב ('... ולברך את כל מעשה ירך והלויית גוים רבים ואתה לא תלוה'); ראה, למשל, זליגמן, שם, עמ' 192.

ג

לאחר שהעלינו כי השורש 'חנן' אכן עשוי לציין במקרא נתינה לעניים ונצרכים דווקא — היינו, שזהה הוא, למעשה, בגון הוראתו זה למושג ה'צדקה' התלמודי — מן הדין הוא שנפנה לבירור מחדש של השורש 'צדק' גופו. אמנם, כפי שכבר צוין לעיל, רוזנטל סבור שמכל היקריוותיה של 'צדקה' במקרא רק זו שבדניאל משקפת את מושג ה-Charity שבמקורות חז"ל העבריים והארמיים.¹⁰ אלא שגם אם יש לקבל השקפה זו, המבקשת לצמצם ולהגביל את תיעודה המקראי של התופעה — בצורתה הסופית והמוגמרת — לספר דניאל בלבד, עדיין אין אנו פטורים מלנסות ולבדוק היכן טמונות חוליות הביניים המקראיות, אשר מתוכן עשוי היה לצמוח באופן טבעי וישיר מונח ה'צדקה' המאוחר, כפי שהוא מוכר לנו מן הספרות התלמודית.¹¹ קודם כול, כפי שכבר צוין לעיל, רוזנטל עצמו מפנה אותנו בדיונו אל מזמורים לז ר־קִיב בתהלים, אשר בהם מופיעה מלה מקראית אחרת הנגזרת משורשה של 'צדקה' — היינו, 'צדיק' — בהקשר ל'חנן' שהוראתו 'נתינה לעניים'.¹² גיוון משמעות זה מתחייב מן העובדה הפשוטה ש'צדק' ו'חנן' משמשים במזמורים אלה בכפיפה אחת, בדומה למה שמצאנו בקטע הארמי שבדניאל, אשר בו מופיעים שני השורשים כצמד מלים נרדפות בתקבולת. שנית, גם המלה 'צדקה', ולא רק 'צדיק', באה במקרא בהקשר לענייני כספים והענקת מתנות לעניים; ושוב, כמו בפרשת 'חנן' אשר נדונה לעיל, שימוש לשוני זה מוגבל למשלי ולתהלים בלבד. השווה:

משלי י: ב —	לא יועילו אוצרות רשע	וצדקה	תציל	ממות
יא: ד —	לא יועיל הון ביום עברה	וצדקה	תציל	ממות
ח: יח —	עשר וכבוד אתי הון עתק	וצדקה		
תהי' קיב: ג —	הון ועשר בביתו	וצדקתו	עמדת	לעד
ט —	פזר ¹³ נתן לאביונים	צדקתו	עמדת	לעד.

10 השווה לעיל, עמ' 1; וזו דעה מקובלת על חוקרים רבים.
 11 על מקומה של ה'צדקה' בעולמם של חז"ל ראה א"א אורבך, 'מגמות דתיות וחברתיות בתורת הצדקה של חז"ל', ציון טז, ג-ד (תשי"א), עמ' 1-27. על המושג המקראי ורקעו הקדום השווה לאחרונה מ' ויינפלד, משפט וצדקה בישראל ובעמים — שויון וחרות בישראל העתיקה על רקע מושגי צדק חברתי במזרח הקדום, ירושלים תשמ"ה (לענייננו ראה במיוחד פרק י: 'משפט וצדקה כייצודו של הפרט', עמ' 125-132).

12 השווה לעיל, עמ' 2.

13 'פור' כאן פירושו 'פור כסף וכדומה, נתן הרבה' (בן-יהודה, מלון...., כרך י', עמ' 4866 ב; השווה בתרגום הארמי: "בדר ממוניה" [נראה לעיל, הערה 7]), בדומה למשלי יא: כד (יש מפזר ונוסף עוד וחושך מִיֶּשֶׁר אך למחסור'; השווה במדרש משלי לפסוקנו: 'אמר ר' אבהו: אם ראית אדם מפזר מעותיו לצדקה... [מהדורת ש' באבער, ווילנא 1893, עמ' לה]). במשמעות זו משמש השורש במקרא אך ורק בשני כתובים אלה (ראה בן-יהודה, שם). אולם בספרות חז"ל מוצאים אנו את הביטויים 'פור מעות', 'פור ממוין' (ראה שם; וכן הדוגמאות אשר הובאו כאן מן התרגום ומן המדרש).

עובדה זו, ש'צדקה' מופיעה בסמיכות מקום ל'אוצר', 'הון', 'עשר' ו'פזור' (ממון וכד') אין פירושה, כמובן, ש'צדקה' הוראתה בהכרח 'מענק כספי לעניים' — אם כי ללא ספק עשויה היא לחזק אינטרפרטציה זו.¹⁴ אלא שלא זוהי הבעיה המרכזית העומדת כאן לדיון. העניין העקרוני לגבי דידנו הוא עצם הצטרפותה של 'צדקה' אל 'אוצר' / 'הון' / 'עשר' / 'פזור' (ממון וכד') — בין בצורת התקבולת (משלי י:ב — 'לא יועילו אוצרות רשע וצדקה תציל ממות'), בין בצורת האיחוי (משלי ח:יח — 'הון' עתק וצדקה'). כאמור, צירופים אלה מתועדים בעברית המקראית אך ורק במשלי ותהלים — אשר בהם מצאנו גם את שימושו המיוחד של 'חנן' בהקשר לעניים — ובצד צורת הופעתם זו יש לראות אפוא את הסנוניות המקראיות הראשונות, המבשרות את לידת ה'צדקה' החזו"לית שלעתיד לבוא.

ד

כדין שנערך לעיל ראינו כי השורשים 'חנן' ו'צדק' משמשים בספרי משלי ותהלים בהקשרים ובמשמעויות אשר אין למצוא כדוגמתם בספרי המקרא העבריים האחרים. מחד התברר לנו כי 'חנן' מופיע בשני ספרים אלה (בדומה לפסוק הארמי שבדניאל ד: כד) ליד 'אביונים' / 'דלים' / 'עניים' / 'יתומים', תוך שהוא מציין הענקת עזרה (כספית או חומרית) לנצרכים; ומאידך נוכחנו כי השמות 'צדקה' ו'צדיק', אשר משורשם גזורה ה'צדקה' התלמודית [= 'נדבה לעניים'], מופיעים בהם בזיקה הדוקה ל'אוצר' / 'הון' / 'עשר' / 'פזור' (ממון וכד') — כשאף כאן מוגבלת היא התופעה למשלי ותהלים בלבד.¹⁵

מתאם מפליא זה בדרך התנהגותם של 'חנן' ו'צדק' איננו יכול להתפרש כפרי של מקריות גרידא; בוודאי מעיד הוא על-כך כי בשניהם התרחשה באופן מקביל

14 ראה, למשל, פירוש ה-ICC, הקושר את 'פור' שבתהל' קיב:ט (ובמשלי יא:כד) לעניין 'alms': C.A. Briggs-E.G. Briggs, *The Book of Psalms*, vol. II, Edinburgh 1907 [1960], p. 387. רונגל, לעומת זאת, סבור כי "The juxtaposition of "giving to the poor" and the "external persistence of *ḥdāḳā* which we find in Ps. 112.9" seems to be incidental" (*ibid.* p. 427, n. 57). אפשרות הבחירה בין שתי תפיסות אלה משתקפת, כמובן, כבר בספרות העתיקה. השווה, למשל, את תרגום השבעים למשלי י:ב ותהל' קיב:ט (Δικαιοσύνη) אל גירסותיהם של ספר טוביה וספר בן-סירא לפסוקים אלה (ἐλεημοσύνη); השווה A. Cronbach, 'The Social Ideals of the Apocrypha and the Pseudepigrapha', *HUCA* 18 (1943-4), pp. 132-133

15 ד"ר י' גוטליב הזכירני כי במגילת המזמורים מקומראן מצוי הצירוף 'חנן + צדק': 'הנה תאבתי לפקודיכה בצדקתכה חונני'. ראה J.A. Sanders, *The Psalms Scroll of Qumrān Cave 11* (*11QPs^a*), Oxford 1965 [= *DJD* IV], p. 29. בכך ניתן היה לראות אסמכתא נוספת לקשר המיוחד שבין 'צדק' ל'חנן' — על כל פנים אצל בעל המגילה (נוסח-המסורה גורס כאן 'תהל' קיט:מ): "...בצדקתך חניני"; אלא שבנוסחת תהל' קיט כפי שהיא מופיעה במגילת-המזמורים מוצאים אנו מקרים רבים של 'חונני' תמורת 'חניני' — אף שלא בהקשר ל'צדק'. ראה סנדרס, שם, עמ' 11.

התפתחות סמנטית מסוימת, אשר מצאה את ביטויה בספרי תהלים ומשלי בלבד ולא הקיפה את לשון המקרא בכללותה. עם זאת, העובדה שתהליך זה נותן את אותותיו גם בספרות חז"ל מלמדת בבירור כי אין אנו עוסקים כאן בווריאציה סגנונית או בתופעה מקרית גרידא, אלא בהתפתחות לשונית, שאין אנו רשאים לראותה כאפיזודה חולפת בתולדות הלשון העברית.

מהן המסקנות הספרותיות וההיסטוריות המתבקשות מנתונים לשוניים אלו? או במלים אחרות: כיצד עלינו לפרש את הזיקה הלשונית ההדוקה המסתמנת כאן בין משלי ותהלים מצד אחד לבין ספרות חז"ל מצד שני? האם יש לתלות קרבה זו ברקע היסטורי משותף — היינו, להניח כי הטקסטים האמורים ממשלי ומתהלים נתחברו בתקופה המקראית המאוחרת,¹⁶ או שמא יש לתלותה בסוג הספרותי שעליו נמנים הפרקים המקראיים הנ"ל — היינו, בעובדת השתייכותם ל'ספרות החכמה',¹⁷ אשר בהשקפותיה ובתפיסותיה קרובה היא מאוד בנקודות רבות לעולם המחשבה של חז"ל (ובמיוחד בתחום החברתי-מוסרי, שאליה משתייך אף נושא ה'צדקה')?¹⁸

ההכרעה בסוגייה זו קשה ביותר, ואנו מעדיפים להשאיר אותה בשלב זה פתוחה — בין השאר משום שאין עדיין באפשרותנו לקבוע בבטחון לא את גון משמעותה המיוחד של ה'צדקה' המופיעה בכל אחד מן הכתובים המקראיים אשר נדונו לעיל,¹⁹ ולא את מידת קרבתה המדויקת אל מושג ה'צדקה' הבר-מקראי כפי שהוא מופיע בצורתו המגובשת אצל חז"ל. עם זאת נראה לנו כי הנתונים שבידינו בהחלט מצביעים על כך שנקודת המיפנה המכרעת אשר התרחשה בתולדות התפתחותו של השורש 'צדק' — ואשר הצמיחה בסופו של דבר את מושג ה'צדקה' התלמודי — איננה מיוצגת במקרא ע"י לשונו של 'ישעיהו השני'.²⁰ בין שנראה את צמיחת המושג 'צדקה' [= Charity] כהתפתחות 'יהודית' (פנימית), בין שנייחס אותה להשפעה 'ארמית' (חיצונית) — ובין שנפרשה כמזיג של שני גורמים אלה גם יחד²¹ — הרי ניצניו הממשיים הראשונים של תהליך סמנטי זה אינם מופיעים בעברית המקראית אלא בספרי משלי ותהלים לבדם; ובהם משתקף, אפוא, "קו פרשת המים" בהשתלשלותו ההיסטורית של השורש העברי 'צדק'.

16 השווה, למשל, רוזנטל, שם, עמ' 411; זליגמן, שם (הערה 8), עמ' 184 (תהל' לו ר'קיב מוגדרים אצלו כ'מזמורי חכמה מאוחרים למדי').

17 ספר משלי הוא, כידוע, נציגה המובהק של ספרות החכמה המקראית; וגם תהל' לו ר'קיב מסווגים בדרך-כלל כ'מזמורים חכמיים' (ראה בפירושים ובספרי העזר; והשווה זליגמן, שם).

18 מובן שגם כאן אין אנו רשאים להתעלם כליל מן הממד הכרונולוגי של הבעיה — היינו, שאלת זמנה של ספרות החכמה המקראית. בשנים עברו מקובלת היתה בחקר המקרא ההנחה כי ספרות זו היא מוצר מובהק של התקופה המאוחרת. אולם המחקר החדיש העמיד אותנו על עתיקותה המופלגת של היצירה החכמתית — הן במזרח הקדמון, הן בעם ישראל — וכתוצאה מכך נזנחה, כמובן, התפיסה הגורסת כי כל חיבור חכמתי מקראי חייב בהכרח להיות מאוחר (השווה א' הורביץ, 'עיונים בלשונו של ספר משלי' — לשימושו של מבנה הסמיכות בעל-א', תרביץ נה [תשמ"ו], עמ' 15-17).

19 עמ' 1-2, 4-5.

20 כפי שהציע רוזנטל, שם, עמ' 429-430.

21 שם, עמ' 430.